

Profesorė Vanda Zaborskaitė: kodėl klasika?

Dalia Čiočytė

Lietuvių literatūros katedra
Literatūros, kultūros ir vertimo tyrimų institutas
Vilniaus universitetas
El. paštas: dalia.ciocyte@ff.vu.lt
<https://orcid.org/0000-0002-1837-1673>

Santrauka. Vanda Zaborskaitė (1922–2010) – iškili literatūrologė, habilituota humanitarinių mokslų daktarė ir literatūros profesorė, paskelbusi fundamentalų veikalą apie Joną Mačiulį-Maironį (*Maironis*, 1968, 1987), poezijos interpretacijų knygą *Eilėraščio menas* (1965, 2002), vadovėlių vidurinėms ir aukštosioms mokykloms, sudariusi svarią verstinę estetikos ir literatūros teorijos antologiją *Poetika ir literatūros estetika* (I d. 1978, II d. 1989), išleidusi straipsnių rinkinį *Tarp praeities ir dabarties* (2002) ir kt. Zaborskaitė rinkosi tirti lietuvių literatūros klasikos kūrinius. Šiuo straipsniu aiškinamasi tyrėjos filosofinės prielaidos ir klasikos pasirinkimo motyvacija. Atsakymų ieškoma pirmiausia Zaborskaitės tekstuose. Daroma išvada, kad Zaborskaitės pasirinkimą tirti klasiką didele dalimi motyvuoja jos kaip tyrėjos vertybinė pozicija ir literatūros samprata. Literatūrą mokslininkė suvokė kaip meninę žmogaus ir pasaulio apmąstymo formą ir moderniai (atsižvelgdama į naujosios kritikos, fenomenologinės hermeneutikos principus) saugojo meno kūrinio autonomiją. Dėmesio centre laikydama literatūros kūrinį, Zaborskaitė siekė tirti kūrinio ir jo prasmę aiškinančių kontekstų visumą; tyrinėdama literatūros kontekstus, žvelgė ne tik į jų poveikį literatūrai, bet ir priešinga kryptimi – kaip literatūra veikia neliteratūrinę tikrovę. Literatūros meno viršūnėmis tyrėja laikė kūrinius, kurie su estetine įtaiga interpretuoja klasikines Vakarų pasaulio idėjas: asmenybės absoliutaus vertingumo, laisvės, dvasios primato suvokimą. Klasikines laiko patikrintas vertybes Zaborskaitė suvokė kaip likimiškai svarbias individo dvasios ir tautos kultūros būčiai. Šias vertybes interpretuojančią literatūrą ji savo tyrinėjimais propagavo sovietmečiu ir saugojo nuo nuvertinimo Lietuvai atkūrus Nepriklausomybę.

Reikšminiai žodžiai: sociologinis ir sociokultūrinis metodas, filosofinis determinizmas, meno kūrinio autonomija, meninė pasaulėvoka, klasika, vertybės, interpretacinė bendruomenė.

Professor Vanda Zaborskaitė: Why Classic?

Abstract. Vanda Zaborskaitė (1922–2010) was a famous literary critic and the author of a fundamental monograph about the prominent Lithuanian poet Jonas Mačiulis-Maironis (*Maironis*, 1968, 1987). Vanda Zaborskaitė wrote during the period of Soviet occupation, when Marxist criticism was obligatory. She used the sociological method as interpreted by Marxism, but she never accepted its philosophical determinism. She considered it important to put a literary work in the contextual frame of the literary history; however, she did not accept the view according to which literature is ruled by the laws of the social and cultural history. The philosophical position of Vanda Zaborskaitė was modernisation of the classical literary criticism, which is a tradition of the literary study sourced from the times of Aristotle's *Poetics*. A characteristic of this tradition is reliance on the deep ordered structures observed in literary works. Vanda Zaborskaitė investigated such deep literary structures (images and their constellations) as codes of individual artistic self-awareness. In the opinion of the researcher, the pinnacles of literary art are those works which, by employing aesthetic persuasion,

Received: 20/06/2023. Accepted: 29/08/2023

Copyright © Dalia Čiočytė, 2023. Published by Vilnius University Press

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

interpret the classical ideas of the Western world: the ideas of the absolute value of the personality, freedom, and the primacy of the spirit. Professor Vanda Zaborskaitė researched the Lithuanian classic authors during the years of Soviet occupation, and did this in such a way that her works promoted the classical literature along with the classical values.

Keywords: sociological and sociocultural method, philosophical determinism, autonomy of a work of art, artistic worldview, classics, values, interpretive community.

Vanda Zaborskaitė (1922–2010) – iškili literatūrologė, habilituota humanitarinių mokslų daktarė ir literatūros profesorė, pokario metais išdrįsusi parašyti disertaciją apie Jono Mačiulio-Maironio (1862–1932) poemą „Jaunoji Lietuva“ (autorės kolegos šios disertacijos neteikė ginti, tačiau tuometiniam Lietuvos kultūros gyvenimui reikšmingas buvo jau pats šios disertacijos faktas), paskelbusi fundamentalų veikalą apie Joną Mačiulį-Maironį (*Maironis*, 1968, 1987), parašiusi įtaigių, argumentuotų poezijos interpretacijų knygą *Eilėraščio menas* (1965, 2002), vadovėlių vidurinėms ir aukštosioms mokykloms (*Literatūros mokslo įvadas*, 1982; *Trumpa lietuvių literatūros istorija*, 2000), sudariusi svarią verstinę estetikos ir literatūros teorijos antologiją *Poetika ir literatūros estetika* (I d. 1978, II d. 1989), išleidusi Sąjūdžio metų publicistikos ir eseistinės kritikos rinkinį *Tarp praeities ir dabarties* (2002). 2012 m. išleista Zaborskaitės įdukros sudaryta atsiminimų knyga *Autobiografijos bandymas*. Didžioji dalis Zaborskaitės darbų išleisti sovietinės okupacijos laikotarpiu, kai oficialiai vyravo prievartinė marksistinė literatūros tyrinėjimo teorija.

Vandos Zaborskaitės vaidmenį lietuvių literatūrologijoje argumentuotai apibūdino Elena Baliutytė (2002, p. 145): „Tylioji literatūrologinė rezistencija.“ Rita Tūtlytė (2000) Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedros mokslininkų laikyseną sovietmečiu (nuo šeštojo dešimtmečio) yra tyrinėjusi kaip XX a. literatūrinės hermeneutikos pakraipą, kai imanentinė kūrinio analizė siejo turinio ir formos dalykus, saugojo lietuvių literatūrologiją nuo beasmenio santykio su literatūra, leido išlaikyti dėmesį žmogaus dvasiai, asmeniškam ir fenomenologiniam santykiui. Zaborskaitės darbų ir jos teorinio mąstymo tema parašytas konceptualus Aušros Jurgutienės (2012) straipsnis, perskaityta svarių pranešimų mokslinėje konferencijoje „Profesorė Vanda Zaborskaitė: asmenybė Lietuvos kultūroje ir visuomenėje“ (Lietuvos Respublikos Seimas, Vilniaus universitetas, 2022). Minėtini Dariaus Kuolio, Aldonos Kruševičiūtės, Eglės Pranskūnienės, Žydronės Kolevinskienės, Darijos Žuravliovos ir kt. pranešimai. Viktorija Daujotytė yra apmąščiusi Zaborskaitės *Autobiografijos bandymą* Vilniaus universitete vykusiuose seminaruose „Už disciplinų“, kurių medžiaga paskelbta autorės veikale *Asmeniniai kursai* (2017).

Kūriniai, kuriuos Zaborskaitė rinkosi tirti, yra lietuvių literatūros klasika. Straipsniu aiškinamasi tokio Zaborskaitės pasirinkimo motyvacija: kaip mokslininkė suprato klasikinę literatūrą, kodėl ją tyrinėjo ir vertino? Atsakymus siekiama išgildinti iš autorės tekstų. Remiamasi Haydeno White'o idėja, kad kiekviename moksliniame tekste glūdi (eksplicitiškai ar tik implicitiškai) teorinė koncepcija, pasitelkiama empiriniams duomenims aiškinti; ši teorinė koncepcija, teorinė pozicija gali būti fiksuojama ir tiriama (White, 2003, p. 3–50).

Literatūrologo teorinės pozicijos pamatas yra jo literatūros samprata, filosofinės būties prielaidos, vertybių pasaulis. Kaip teigia įvairių literatūros teorijų ir jų tarpusavio

santykių tyrėjas Loisas Tysonas (1999, p. 4), „[t]eoriškai mąstyti – tai matyti teoriją grindžiančias prielaidas ir vertybes (įvardytas ir neįvardytas)“. Svarbi šio tyrimo atrama yra Wayne'o C. Bootho aksiologinė kritika. Bootho teorija modernizuoja etinį klasikinės literatūrologijos imperatyvą: pasakojimai gali būti praturtinantys ir smukdantys. Mokslininko knygoje *Tie, su kuriais bendraujame* (*The Company We Keep*, 1988) teigiama, kad pasakojimai, kuriuose pasirenkame dalyvauti kaip skaitytojai, gali būti etiškai žalingi ar vertingi; sąveikos, vykstančios fikciniame pasaulyje, turi realių moralinių implikacijų ir pasekmių.

Taigi kokia literatūros samprata ir klasikinės literatūros tyrinėjimo motyvacija, kokia vertybinė pozicija glūdi Vandos Zaborskaitės raštuose?

Literatūros kūrinio autonomija ir poveikis interpretacinei bendruomenei

Sovietinės okupacijos kontekste vyravo „privalomas“ požiūris į literatūrą kaip į visuomenės gyvenimo padarinį. Taip žvelgiant, literatūros kūrinys suprantamas kaip nulemtas (determinuotas) socialinių aplinkybių.

Suprantame, kad tai, kas iš tiesų rūpėjo okupacinei valdžiai, nebuvo marksistinė kritika, nebuvo literatūros mokslas, netgi marksistinis. Okupacinei valdžiai iš tiesų rūpėjo, kad kritika būtų propagandinė: reikalauta, kad kritika literatūros kūrinyje išryškintų arba jam priskirtų okupacinei valdžiai parankias idėjas. Pasak Zaborskaitės (2002, p. 273), kultūrinio teroro situacijoje korektiškai taikyti marksistinį metodą niekam nerūpėjo: „Režimas be jokių skrupulų leidosi į politines klastotes ir kūrė jokių atitikmenų realybėje neturinčius fantazmus.“ Zaborskaitė propagandinės kritikos neplėtojo (išskyrus neišvengiamus paviršinius reveransus sovietinei cenzūrai), į propagandinę kritiką žiūrėjo su ironija, nuo jos sąmoningai atsiribojo, apibūdindama ją kaip pseudomokslą. Pavyzdžiui, Lietuvai atkūrus Nepriklausomybę, kai kuriuose literatūros tyrimuose mokslininkė atpažino tokią pat propagandinę kritiką kaip rusų komunizmo (tik tarnaujančią jau kitoms idėjoms – tai nihilistinių idėjų propagavimas, svarbiausiu rašymo tikslu išsikeliant interpretacinės bendruomenės šokiravimą); taikliu Profesorės (2002, p. 240) pastebėjimu, propagandinė kritika yra „neatsakingas manipuliavimas tekstais, savivališkai priskiriant jiems prasmes“.

Korektiškai suprastas ir taikomas sociologinis, o ypač platesnis sociokultūrinis literatūros tyrinėjimo metodas Zaborskaitei buvo svarbus – tai jos metodologijos aspektas. Ne propagandiškai, o korektiškai Zaborskaitė vartojo sociokultūrinį metodą: ji įdėmiai ir nuosekliai tyrinėjo, kaip rašytoją formuoja jo visuomenės ir kultūros aplinka. Išmanydama ir vertindama kultūrinės-istorinės kritikos mokyklą ir tradiciją (kurią marksizmas iškreipė), Zaborskaitė teigė, kad kūriniai suprasti reikšmingas jo sociokultūrinio konteksto tyrimas. Marksistinę metodologiją Zaborskaitė (2002, p. 273) pažino Vilniaus universitete iš Kosto Korsako seminarų: „Gavau iš jo pasiskaityti G. Plechanovą. Atsivėrė griežto istorinio determinizmo valdomas pasaulis, kur menas suvokiamas kaip istorinių ir socialinių sąlygų, klasių kovos vaisius.“ Tyrėjos liudijimu, marksizmo metodą ji galutinai perpratusi po studijų aspirantūroje (1947–1950): „Nebuvo labai sunku suvokti sociologinį

determinizmą ir pabandyti jį taikyti lietuvių literatūros istorijai“ (*ibid.*). Tokio požiūrio į literatūrą mokslininkė niekada neatmetė – ir Nepriklausomybę atkūrusioje Lietuvoje ji į marksistinius tyrinėjimus (jei jie būtų korektiški) žvelgė kaip į tam tikrą galimą sociokultūrinės kritikos variantą. Zaborskaitė iš marksistinės kritikos priėmė būtent metodą, o ne filosofiją, ne literatūros sampratą. Marksistinės kritikos filosofija yra determinizmas: filosofinis tikėjimas, kad literatūra yra toks reiškiny, kurį sociokultūrinis kontekstas gali visiškai paaiškinti, visiškai nulemti. Tokia deterministinė literatūros samprata vyravo XIX a. II pusėje (Aleksandras Veselovskis ir kt.). Zaborskaitės (2002, p. 273) žodžiais tariant, literatūra buvo suprantama kaip sociokultūrinio konteksto „vaisius“. Zaborskaitės, kaip literatūros istorikės, tyrinėjimuose išryškėja kitokia filosofinė (teorinė) pozicija, kitokia literatūros samprata – iš esmės moderni (artima XX a. literatūros teorijoms – naujajai kritikai, fenomenologinei hermeneutikai, kurios tęsia ir modernizuoja klasikinę aristotelinę Vakarų literatūrologiją): literatūra nėra besąlygiškai nulemta nei sociokultūrinio, nei biografinio kontekstų – literatūra yra autonomiška.

Šiai filosofinei dichotomijai – pamatinei kategoriškai skirčiai – esminis laisvos valios veiksnys. Filosofinio determinizmo atveju tikima, kad sociokultūrinės aplinkybės šimtu procentų nulemia žmogaus elgesį (kartu ir kūrybą). Priešingas filosofinis tikėjimas akcentuoja laisvą valią, kaip aplinkybėmis nepaaiškinamą, subjekto laisvei pavaldžią liekaną. Minėtu atveju taip pat neatmetama aplinkybių įtakos galia, tačiau tikima, kad visada yra liekana: aplinkybės lemia žmogaus elgesį (ir kūrybą) galbūt 99 procentais, bet niekuomet 100 procentų. O laisva valia, nors (teoriškai svarstant) ji lemtų tik 1 procentą žmogaus elgesio ir kūrybos, filosofine prasme keičia visą žmogaus ir jo meninės kūrybos viziją.

Esama esminio skirtumo tarp *filosofinio* determinizmo (filosofinio tikėjimo laisvos valios nebuvimu) ir *mokslinio* determinizmo (jis nustato konkrečią kontekstinę žmogaus elgesio priežastį). Kitaip tariant, filosofinis tikėjimas žmogaus ir meno kūrinio autonomija nereiškia aplinkybių įtakos neigimo. Atmetus filosofinį determinizmą (atmetus tikėjimą visišku, šimtaprocentiniu kontekstiniu literatūros nulemtumu), nebūtinai atmetama kontekstų reikšmė literatūros kūrinui suvokti. Opozicija šiuo atveju nėra determinizmas *vs.* autonomija, o filosofinis determinizmas *vs.* mokslinio determinizmo (t. y. kontekstinių priežasčių tyrimo) ir autonomijos dermė. Zaborskaitės tyrinėjimuose vyrauja nuostata, kad, siekiant suvokti literatūros reiškiny prasmę, svarbu tirti jo visumą. Sociokultūrinės aplinkybės nėra toji tirtina visuma, o tik jos dalis (priešingai negu teigia marksistinis filosofinis determinizmas).

Meno kūrinio autonomijos idėja Zaborskaitėi pažįstama nuo ankstyvos jaunystės, nuo 4-ojo XX a. dešimtmečio. 1938 m., dar būdama gimnazistė, ji gavo Vinco Mykolaičio-Putino laišką (adresuotą „mielai panelytei Vandai“) apie savo rašinį ir įsidėmėjo laiško mintis: „neaiškink per siaurai autobiografinę prasmę jokio autoriaus kūrybos“, „menininkas, poetas nėra gyvenimo kasdienybės vergas“ (Zaborskaitė, 2002, p. 187).

Apmąstydamą savo teorinės minties kelią, mokslininkė rašo, kad 1941 m. į Vilniaus universitetą ji atvyko turėdama Panevėžio gimnazijoje iš Vinco Mykolaičio-Putino raštų suformuotą požiūrį į literatūrą. Tai meno slėpiningumo pojūtis, modernistinė hierarchija „menas – žmogiškumo viršūnė“: „susiklostė įsitikinimas, kad menui žmogiškųjų vertybių

hierarchijoje priklauso aukščiausioji vieta, kad jis yra iškiliausioji žmogiškumo manifestacija, kad meno kūryba priklauso sakralumo sferai“ (*ibid.*, p. 272). Tada, nacių okupacijos laikotarpiu, turtinga Vilniaus universiteto lituanistikos seminaro biblioteka (vėliau sovietmečiu „išdraskyta ir išslapstyta specfonduose“) estetikos nuostatas „sukonkretino, įžemino, išmokė atidžiai įsižiūrėti į meno kūrinio pavidalą, priklausantį nuo menininko pasaulėjautos“ (*ibid.*). Pagrindine atrama tapo Oskaro Franzo Walzelio ir Heinricho Wölfflino veikalai: „paaiškėjo epochos stiliaus samprata, išsirutuliojo gebėjimas išvelgti menininko stiliaus individualumą, priklausomą nuo pasaulėjautos“; „ryškėjo literatūros kūrinio suvokimo gairės, kaip dabar suprantu, tarp Dilthey’aus psichologizmo ir Husserlio fenomenologijos (taip savo metodologijos filosofinius pagrindus apibrėžė Walzelis)“ (*ibid.*, 272–273).

Meno kūrinio autonomiją teigia Zaborskaitė svarbaus, artimo literatūrologo, Maironio ir Vaižganto tyrėjo Juozo Ambrazevičiaus vadovėlis *Literatūros teorija* (1930), skirtas vidurinėms ir aukštesniosioms mokykloms. Teorinė Ambrazevičiaus pozicija plėtoja jungtį tarp klasikinės aristotelinės tradicijos (teigia indukcinės teorijos primatą, akcentuoja idėjas apie turinio ir formos vienovę, kūrinio koherenciją) ir modernių vakarietišku klasikines tradicijos variacijų (literatūrologijos ir lingvistikos jungtis, fenomenologinė hermeneutika). Literatūrą Ambrazevičius (1938, p. 6) suprato kaip savimonės formą, išryškindamas klasikines meno kūrinio tvarkos, sąryšingumo, nuoseklumo idėjas: „Veikalas yra nuoseklus minčių ar jausmų apie kokį dalyką reiškimas žodžiais ar raštu. Veikalas vadinamas ir kūriniu.“ Meno kūrinys – tai „objektyvūs dvasios kūrybos vaisiai“ (Ambrazevičius, 1930, p. 10). Birutės Ciplijauskaitės (1992, p. 24) žodžiais tariant, Juozui Ambrazevičiui svarbus istorinis požiūris į literatūros kūrinį, kontekstinis jo „įrėminimas“, tačiau svertima pažiūra, kad literatūra *valdoma* visuomenės ir kultūros istorijos dėsniais. Literatūra suvokiama kaip interpretuojanti gyvenimą, kaip gyvenimo „veidrodis“, t. y. „veidrodis“ Wilhelmo Dilthey’aus veikaluose formuluota prasme: ne negyva reprodukcija, o meninio interpretavimo struktūra. Ambrazevičiaus (1930, p. 10) žodžiais, „gaubtasis veidrodis, kuriame pamatom sukondensuotus, išryškintus, paspalvintus epochos esminius bruožus“. Greta to literatūra suvokiama ir kaip savarankiška tikrovė. Apie literatūrą kalbėti pradedama nuo pačios literatūros ir tik vėliau žvalgomasi į jos interpretuojamus ir jos aspektus aiškinančius kontekstus. Dėmesys telkiamas „į pačią objektyviąją kūrybą, į objektyvų kūrybos produktą“, pavyzdžiui, „į Vaižganto beletristiką, ne į Vaižgantą beletristą“ (Ambrazevičius, 1936, p. 6). Pradedama nuo klasikinės teksto analizės ir artėjama prie menininko pasaulėvokos (pasaulėvoka – žmogaus ir pasaulio intelektualinis ir jausminis suvokimas, apimantis pasaulėžiūrą ir pasaulėjautą), prie tolesnės perspektyvos – tautos gyvenamosios epochos (plačiau žr. Čiočytė, 2005, p. 31–37).

Privačiuose pokalbiuose su Vandos Zaborskaitės bičiule, talentinga literatūrologe Aurelija Rabačiauskaite (taip pat pašalinta iš Vilniaus universiteto dėl „netinkamos“ ideologijos) esu girdėjusi, kad abi tyrėjos žavėjosi Juozo Ambrazevičiaus teorinio mąstymo principais: pagarba tam, kas kūriniuose *yra*, griežtu teksto analizės ir interpretacijos nuoseklumu, aiškia argumentų svarbos nuovoka. Zaborskaitė atidžiai studijavo ir tyrinėjo modernios literatūros istorijos pradininko Gustave’o Lansonio (1857–1934) teoriją,

publikavo jo *Literatūros istorijos* fragmentą literatūros mokslo chrestomatijoje *Poetika ir literatūros estetika* (II dalis, 1989). Kaip ir Lansono, Zaborskaitės, modernios literatūros istorikės, dėmesio centre iš esmės yra tyrinėjamas literatūros kūrinys, o ne jo kontekstas. Literatūros istorikės dėmesys krypsta ne tiek į literatūros raidos procesą, kiek į meninę individualybę, o literatūros raidos procesas tampa svarbus tiek, kiek aiškina individualų meno kūrinį, egzistuojantį ne tik praityje, bet ir interpretacinės bendruomenės dabartyje. Meninė individualybė suvokiama kaip sociokultūrinio, biografinio konteksto veikiami, bet ne galutinai lemiama.

Knygoje *Eilėraščių menas* (1965, 2002) Zaborskaitė tyrinėja klasikinių poetinių tekstų įvaizdžius ir jų konsteliacijas kaip gramatiką, atveriančią individualią meninę savimonę. Analizuodama įvairių poetų eilėraščius, Zaborskaitė per poetinių figūrų dominantes išryškina individualų meninį žmogaus ir pasaulio suvokimą. Štai Kristijono Donelaičio gamtos vaizdo grafika (palyginti su Antano Baranausko peizažo spalvingumu), hiperbolė, metonimija, tikrovės vaizdo transformacija kuria gamtos, kaip trykštančios neišsenkamos energijos, sampratą (Zaborskaitė, 1970, p. 7–17). Maironio eilėraščio „Pavasaris“ detalės brėžia platų horizontą nuo dangaus šviesulių aukštybių iki subjekto jutimų tikrovės ir ženklina poeto pasaulėvokos harmoniją, viltį, kad meilė nugalė blogį, ženklina troškimą mylėti žmogų ir žmoniją, poetui intertekstualiai dialoguojant su Friedricho Schillerio ode „Džiaugsmui“ (*ibid.*, p. 32–46). Maironio eilėraščių „Nuo Birutės kalno“, „Trakų pilis“, baladės „Jūratė ir Kastytis“ analizė išryškina poeto intonacijos meninę galią: intonacija atveria ir suvaldo subjekto sielvartą, harmonizuoja tamsių būties atodangų pajautą. Salomėjos Nėries tautosakinių įvaizdžių poetiką Zaborskaitė (1970, p. 168–169) analizuoja kaip individualią tautos išminties variaciją. Vinco Mykolaičio-Putino eilėraščiuose tyrėja analizuoja simbolius, simbolių junginius, simbolių kuriamą dramatinę įtampą kaip poeto vidinių galių, vidinio gyvenimo projekciją (*ibid.*, p. 224 etc.), santūrią autoironiją – kaip poetinės išminties raišką (*ibid.*, p. 245–273). Zaborskaitės knygos visuma per įdėmią tekstų analizę atskleidžia filosofinį požiūrį į literatūrą kaip į specifinę (įvaizdžiais mąstančią) meninę pasaulėvoką.

Eilėraščių menas išryškina, pabrėžia tikrovės sudėtingumo idėją. Autorė (1970, p. 34) ne kartą tiesiogiai išsako mintį, kad literatūra nevaizduoja tikrovės visumos: „Tikrovė tokia daugiasluoksni, tokia daugiaspalvė, kad jos turtingumo negali apimti joks meno kūrinys.“ Kitaip tariant, literatūra tikrovės nefotografuoja, nekopijuoja, o pateikia tikrovės sampratą. Menininkas atrenka detales, tų detalių dermė kuria tikrovės interpretaciją – „tikrovės schemą“; ši „schema“ koduoja menininko individualią pasaulėvoką (*ibid.*). Kartu ši „schema“ yra toks įtaigus detalių derinys, kad jis kursto skaitytojo vaizduotę, provokuoja pasaulėvokinių skaitytojo ir kūrinio dialogą. Viena šio dialogo formų yra tai, kad individuali skaitytojo vaizduotė savitai užpildo „schemos“ tarpus (panašiai teigia skaitytojo reakcijos kritika). Meninis vaizdas „prieš mūsų vaizduotės akis iškyla su visu tikrovės reiškinių konkretumu, individualiu apibrėžtumu. Taip yra dėl to, kad negausias detales poetas parenka ir suderina tokiu būdu, kad jos paliečia, pažadina mūsų pačių vaizduotę, mes patys, skaitydami eilėraščių, papildome poeto duotąją „tikrovės schemą“, remdamiesi savo pačių patirtimi, savo pačių ankstyvesniais stebėjimais ir įspūdžiais“

(*ibid.*). Potekstėje matyti reikšmingas pranešimas sovietmečio interpretacinei bendruomenei: jei tikrovės sudėtingumo neapima plačių galimybių metaforinė meno kalba, tai juo labiau tikrovės sudėtingumo neapima sąvokinė ideologijų kalba, įskaitant okupacinės propagandos ideologiją; meno kalba gali pasakyti daug daugiau ir giliau negu ideologinė sąvokų kalba; klasikos pasaulis su tūkstantmetėmis laiko patikrintomis vertybėmis yra tai, ką griaua rusų komunizmo režimas ir ką saugo klasikinės literatūros tekstai; skaitytojui svarbu su jais dialoguoti, būti įžvalgiam ir budriam.

1991 m. rašytame straipsnyje „Kokia galėtų būti katalikiškoji kritika“ mokslininkė apibendrina: „Teorinė prielaida yra pripažinti meno autonomiškumą. Klausti, ką reiškia kūrinys, pasitikint, kad jis geba išsakyti prasmes, kitaip neišsakomas. Jis – daugiaprasmis, suteikiantis erdvę įvairioms interpretacijoms. Jo prasmės – visados daugiau negu ideologiniai teiginiai“ (Zaborskaitė, 2002, p. 208).

Paradoksalu, kad netgi nusilenkdama cenzūrai Zaborskaitė (1987, p. 5) kartu teigia meno autonomiją: Maironis biografinėje tikrovėje buvo ne proletaras, o „aukštas dvasi-ninkas, susijęs su turtejančia lietuvių buržuazija“, todėl neva turėjo „ribotumą“, tačiau „tai yra didelė meninio tikrovės apvaldymo ir interpretavimo jėga, didelė talento pergalė: suvokti ir pasakyti tiesą, nugalint savo paties ribotumus“ (*ibid.*, p. 88).

Įdomiausias Zaborskaitės požiūris į literatūros kūrinio ir konteksto santykį aspektas ir yra literatūros kūrinio galios samprata, literatūros poveikio „gyvenimui“ idėja. Tokia žiūra dera su modernios literatūros istorijos nuostata, kad literatūra ne tik turi laisvės visuomenės ir kultūros kontekstų atžvilgiu, ne tik nėra šių kontekstų besąlygiškai nulemiama, bet ir pati juos veikia, formuoja.

Vandos Zaborskaitės raštai išryškina idėją apie literatūros poveikį tautos savimonei. Literatūra suvokiama kaip estetinė pasaulėvaizdžio raiška, išsakanti ir formuojanti tautinės bendruomenės narių savimonę. Maironį mokslininkė vertina iš esmės todėl, kad, jo žodžiais, tauta mąsto pati save (Zaborskaitė, 2001, p. 756). Maironio poezija – „orientyras, pastovus atskaitos taškas, kurio negalima išleisti iš akių, jei norime suprasti save, įvertinti savo mokėjimą paklusti pareigai, pajauti atsakomybę, jei norime pažvelgti į savo gyvenimą didžiųjų Tiesos ir Meilės vertybių šviesoje“ (Zaborskaitė, 2002, p. 83). Vaižganto kūrybą mokslininkė (2002, p. 44–46) vertina todėl, kad šis rašytojas išryškina tautos charakterio bruožus – nebanalius, nenukartotus ir kartu realius, atsiskleidžiančius įdėmiam menininko stebėjimui. Tai „delikatnumas“ (jautrumas kitam, takto jausmas), dermė tarp individualizmo ir bendruomeniškumo – „mokėjimas apsiriboti, atsisakyti savo norų ir troškimų, jeigu jie nesuderinami su kitų žmonių teisėtomis aspiracijomis“. Vaižganto kūryba veikia interpretacinės bendruomenės savimonę, nes „stipriai išprovokuoja sąžinę. Jis labai įtaigiai iškelia dorovinių vertybių matą – ir savo rašytiniais tekstais, ir savo gyvenimo pavyzdžiu“ (*ibid.*, p. 56–57). Sovietmečiu, kai neigtas tautos vientisumas („nėra tautos, yra tik tarp savęs negailestingai kovojančios klasės“), literatūra, pasak tyrėjos (*ibid.*, p. 276–277), gelbėjo tautinę savimonę nuo destrukcijos, o literatūrologija tai išryškindavo, nors ir be verbalizuotų koncepcijų: „Visi mes [VU Lietuvių literatūros katedra – D. Č.] žvelgėme į literatūrą kaip į tautos kultūros ir tautinio sąmoningumo reiš-kėją. Tokia buvo V. Mykolaičio-Putino „Naujosios lietuvių literatūros“ koncepcija, kurios

mokyklą visi buvome išėję. Bet tokį požiūrį žadino ir stiprino, be abejonės, ir bendra ano meto lietuvių kultūros situacija.“

Tyrinėti klasiką, skleidžiant jos vertybes

Vanda Zaborskaitė (2002, p. 150–151) aukštai vertino literatūros kūrinius, kurie su estetine įtaiga interpretuoja klasikines Vakarų pasaulio idėjas, t. y. „asmenybės absoliutaus vertingumo, laisvės, dvasios primato idėjas“. Pasirinkdama tyrinėti klasiką, Zaborskaitė skleidė, propagavo jos vertybes, sovietmečiu – potekstinėmis užuominomis.

Klasikines Vakarų kultūros vertybes Zaborskaitė teigia monografijoje *Maironis* – netiesiogiai, giliajame teksto lygmenyje. Šios monografijos vertybių pasaulis turi įvairių sluoksnių. Teksto paviršiuje – sutartiniai duoklės cenzūrai ženklai su sovietiniu „kultūrinio progreso“ mitu, grįstu Vladimiro Lenino citatomis (Zaborskaitė, 1987, p. 10). Gilesniame propagandiniame teksto sluoksnyje figūruoja sovietinės pasaulėvokos konsensusas – konstruojama kolektyvistinė interpretacinės bendruomenės pasaulėvoka, kuri kritiškai vertina Maironio pasirinkimus, pavyzdžiui, apgailestauja, kad Maironis tapo dvasininku („[...] jeigu jis būtų pastoviai įsijungęs į pasaulietinės inteligentijos eiles, kas žino – gal šiandien jo poezijoje nebūtų daugelio tų bruožų, apie kuriuos kalbame su apgailestavimu ir nepritariamu“ (*ibid.*, p. 31), arba atsiriboja nuo Maironio požiūrio į istoriją *Apsakymuose apie Lietuvos praeigą* (parašytuose 1886 m., išleistuose 1891 m.). *Apsakymuose* „išreikšta istorijos koncepcija yra mums šiandien svetima“ (*ibid.*, p. 47). Tačiau giliau tekste matyti, bachtiniškai tariant, ryškus Maironio balso (t. y. pasaulėvokos) atpalaidavimo judesys. Nagrinėdama *Apsakymus*, monografijos autorė susitelkia prie Lietuvos praeities conceptualaus suvokimo svarbos („Savo tautos praeities pažinimas yra vienas iš ankstyviausių ir ryškiausių tautinio atgimimo idėjinių momentų“ (*ibid.*, p. 44), analizuoja tuometę Lietuvos praeities sampratų terpę (okupacinė – „oficiali carinė“ – istoriografija, lenkų kalba rašyti romantikų darbai, lietuviškoji istoriografija, pirmiausia, Simono Daukanto), išryškina Maironio pozicijos santykį su kontekstinėmis Lietuvos istorijos interpretacijomis ir įsigilina į Maironio pozicijos savitumą, kolektyvistinį (propagandinį) šios pozicijos vertinimą nustumdama į foną. Išcentrinu žvilgsniu skaitytojui rodomas Maironio požiūris į Lietuvos praeitį ir ateitį: „Istorijos procese J. Mačiulis suabsoliutina intelektualinį faktorių, tautinį sąmoningumą ir kultūrą laikydamas tautos egzistencijos pagrindu“ (*ibid.*, p. 54). Panašiai išcentriškai rodomas ir Maironio apsisprendimas tapti kunigu. Akcentuojama, kad asmenybei formuotis ypač svarbi vaikystės, šeimos, namų aplinka (svarbesnė negu platesnieji visuomenės kontekstai (*ibid.*, p. 12–13, 17), ir išryškinamas „grynai pozityvus“ poeto santykis su tėvų šeima, kurios gyvenimą grindė krikščioniškoji pasaulėvoka, kuri turėjo bičiulių tarp iškilių dvasininkų, kuri svajotojo (nors vertindama laisvę neįkalbinėjo), kad Mačiulis taptų kunigu (*ibid.*, p. 13–39). Krikščioniška laisvųjų ūkininkų Mačiulių šeima apibūdinama kaip darni ir šviesi, labai pasiturinti, skaitanti knygas, atvira Mačiulio draugams. Iš archyvinių duomenų kruopščiai rekonstruojami Mačiulio gimnazijos draugų portretai, jų tarpusavio santykių turtinga gelmė ir atskleidžiama, kaip ši draugystė paakino Mačiulį rinktis kunigo kelią (*ibid.*, p. 24). Parodoma, kad su kunigo pašaukimu Mačiulio buvo susigyventa nuo pat vaikystės (nors vėliau

galvota ir apie kitus kelius) ir kad kunigo kelio pasirinkimui nebūta nei pasaulėžiūros, nei emocinių kliūčių (*ibid.*, p. 29–30, 39).

Dar vienas monografijos vertybinio mąstymo klodas susijęs su ezopo kalba, su jos populiaria technika – vadinamuoju „išvietinimu“ (*displacement*). Monografijos potekstė plėtoja tautos laisvės idėją: lietuvių tautos priešinimosi carinės Rusijos okupacijai vaizduose galime matyti aliuzijų į Lietuvą, tos pačios rusų tautos valstybės okupuotą XX a., monografijos rašymo kontekste. (Beje, Zaborskaitė (1987, p. 51) nesvetimas teksto skaitymas, kai susitelkiama prie tiesiogiai neišsakytų pasaulėvokinių implikuoto autoriaus nuostatų: „galima išskaityti aliuzijų“ yra jos vartojama frazė.) Žinoma, smerkti carizmą buvo sovietinės propagandos kryptis, nes rusų komunizmas kovojo su carizmu, tačiau monografijoje Maironis svarbi ne pati kovos su carinės Rusijos okupacija tema, o tai, *kaip* ji plėtojama. Tarsi slapta informacija, skirta skaitytojui, plėtojamas šeimos pasaulėvokinės galios leitmotyvas: jei gilus, nuoširdus patriotizmas ugdomas šeimoje, tai jokia okupacinė propaganda jo neišblėsins. Akcentuojama, kad Maironis niekada neprarado ryšio su savo tradicija ir kultūra, nes gyvenimas „niekad nepajėgs išdildyti to, kas įsirežė imlioje ir jautrioje aplinkos poveikiams vaikystės metų psichikoje“ (Zaborskaitė, 1987, p. 17); Kauno gimnazijoje okupacinė valdžios ideologija Maironiui liko svetima, nes „per daug stipriai veikė šeimoje įdiegti ideologiniai pradai, visa šeimos, namų tradicija“ (*ibid.*, p. 22). Epizodas apie Kijevo universiteto pusės dėstytojų pakeitimą dėl jų ideologijos (1939 m.) turi kartaus humoro gaidą („Po šitokios operacijos jis [Kijevo universitetas – D. Č.], aišku, ilgai negalėjo atsipeikėti“ (*ibid.*, p. 32) ir daro aliuziją į sovietinį dėstytojų persekiojimą dėl ideologijos, kurį Zaborskaitė pati patyrė, kai 1961 m. buvo pašalinta iš Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedros. Sovietmečio propagandos aliuziją turi ir monografijos pasakojimas apie Maironio kovą su rusišku Lietuvos praeities iškraipymu, su Vytauto figūros menkinimu: „Ši pastanga gintis prieš didžiavalstybinį šovinizmą ir carizmo [ar rusų komunizmo – D. Č.] norą įteisinti savo politiką Lietuvoje yra visiškai suprantama ir teisėta.“ Kitas sakinytarsi švelnina toną, autorei neigiamai komentuojant Maironio norą „būtinai atriboti lietuvių tautos kelią nuo bet kokios kultūrinės ir politinės sąsajos su rusų tauta“, bet kartu tekstas atkreipia dėmesį ir į šį Maironio norą, ir į tai, kad tos pačios tautos valstybė Lietuvą buvo okupavusi ir XIX a., o carizmas – tik tuometė tos pačios tautos valstybės santvarka (*ibid.*, p. 48). Idėją apie aprašomos praeities ir gyvenamojo meto analogiją, suvokiamą autoriaus ir adresato, Zaborskaitė (2001, p. 744) formuluoja itin įtaigiai.

Monografija siekia aprėpti Maironio poetinės figūros visumą, t. y. detalčiai rekonstruoja poeto sociokultūrinę aplinką ir susitelkia į jo meninės individualybės gelmę. Intertekstualiai dialoguojama su V. Mykolaičiu-Putinu, kaip pagrindinė monografijos atrama akcentuojamas jo dėmesingumas Maironio meninei individualybei, individualiems pasaulėjautos ir stiliaus bruožams (Zaborskaitė, 1987, p. 5). Susitelkiama į tai, kokį individualų pasaulėvokos kodą Maironis kuria iš leksinių ir akustinių prasmų savitu kalbos struktūravimo menu:

*Maironio kalba – tai aukštosios dramos kalba, kur jausmo išraiška pakylėta nuo kasdieni-
nių šnekamųjų intonacijų, sutaurinta, pateikta plačiais, ryškiais mostais. Maironis mėgsta
visą posmą apimantį periodą, kur daug erdvės gražiai sukonstruoti ir išbaigti sakinį, išiu-
buoti galingą ritmą, laisvai išdėstyti akcentus. O tokie periodai jungiami į dar didesnius
ritminius vienetus, apimančius jau visą eilėrašį. (*ibid.*, p. 157)*

Monografinis tyrimas išryškina Maironio poetikos galią harmonizuoti daugiaklodę pasaulėvaizdžio viziją.

Klasikinė literatūrinė pasaulėvoka Zaborskaitės raštuose yra ne tik antikinis, klasicistinis harmonijos žmoguje ir pasaulyje ieškojimas, ne tik poetinės struktūros logiškumas (racionaliosios logikos prasme), saikas ir harmonija, emocijos ir intelekto dermė, ne tik meninio mąstymo dėmesingumas *tam, kas yra*, bet ir intensyvus emocinis tikrovės vertinimas, individuali egzistencinės patirties raiška ir interpretacija. Tokią klasicizmo ir romantizmo (ir iš jo kylančio modernizmo) paradigmų (meninio mąstymo principų) dermę atskleidžia monografija *Maironis*. Apibūdindama Maironio meninę individualybę, Zaborskaitė (1987, p. 382, 396) akcentuoja jo poezijos „stiprų ir laisvą subjektyvumą“, kai „net didžiausia emocinė įtampa neišlydo jo vaizdo ir kompozicijos kontūrų, blaivi proto šviesa nepalieka eilėraštyje miglotų atšėšėlių, tik nujaučiamų, nuspėjamų ryšių, siekdama apibrėžtumo ir loginės tvarkos“. Šiuo romantizmo ir klasicizmo dermės požiūriu mokslininkė gretina Maironį su Johannu Wolfgangu von Goethe (1749–1832).

Vėliau laisvoje, Nepriklausomybę atkūrusioje Lietuvoje rašydama apie Maironį, Zaborskaitė tiesiogiai sieja jo poezijos patriotinę prasmę ir krikščioniškąją pasaulėvoką, atsisakydama sovietmečiu privalomo mito apie tariamą dilemą „tauta ar Bažnyčia“:

Poeto atsakomybė reiškiasi metafizinėje plotmėje, jis yra ypatingu būdu Aukščiausiojo apdovanotas ir išskirtas, jis tokiu ir jaučiasi – dėkodamas, guosdamasis, apgailestaudamas. Jis nuolatos stovi Aukščiausiojo akivaizdoje, jis Dievo yra deleguotas būti tautos pranašu, šaukliu, jis Dievo pateptasis tautos dainius. Tarp religinių ir tautinių vertybių čia niekad nėra kolizijos, Aukščiausiasis sankcionuoja, palaimina tautos būtį, kovas, siekius. Esminiausias žmogaus skleidimosi lygmuo Maironio poezijoje yra dieviškasis, sakralumo sferai priklauso pagrindinės jo išpažįstamos vertybės, kurios formuoja svarbiausius poetinio pasaulio akcentus. (Zaborskaitė, 2001, p. 742)

Maironis sukūrė lietuvių poezijos aukštąjį stilių, atitinkantį jo poezijos turinį, orientuotą į aukštas pastovias sakralines, tautines, žmogiškas vertybes. (ibid., p. 735)

Maironio kūrybos vertę mokslininkė (2001, p. 756) suvokia kaip individualią klasikinių Vakarų kultūros vertybių interpretaciją („klasikinis poetas, teigiąs būties darnumą ir prasmingumą“), įgyvendinančią klasikinį grožio idealą (pasak tyrėjos (2001, p. 743), eilėraštis „Ant Drūkšės ežero“ žavi „klasikinės darnos, taurumo ir kilnaus paprastumo jungtimi. Tai – ne tik Maironio, bet ir visos lietuvių meilės lyrikos viršūnė“). Zaborskaitė planavo rašyti monografiją apie Motiejų Valančių (1801–1875), paskelbė šia tema keletą svarių tekstų: Juozo Girdzijausko sudarytoje *Lietuvių literatūros istorijoje* (2001) ir straipsnių rinkinyje *Tarp istorijos ir dabarties* (2002). Analizuodama Valančiaus kūrybą kaip meninę pasaulėvaizdžio raišką, mokslininkė išryškina Vakarų mentaliteto tradicijai svarbų metafizinį pasaulio suvokimo matmenį ir jo glaudžią sąsają su egzistencine, žemiškąja žmogaus patirtimi. Religinė Valančiaus publicistika, pasak tyrėjos, kartu yra ir politiniai ir patriotiniai tekstai; religinė ir patriotinė publicistinių tekstų prasmė yra Valančiaus rezistencinė programa, išreiškiamą įtaigia politinį kontekstą narstančia retorika: „Akumuliacijomis, laipsniavimais, kylančių ir krintančių intonacijų periodais, kuriuose šen bei ten žybteli

sarkazmas ir ironija, o žodžio stilistinė skalė išsiplėčia nuo buitiško kalbėjimo iki aukštos patetikos“ (Zaborskaitė, 2001, p. 730). Stiprindamas religinę sąmonę hagiografinė kūryba, Valančius ugdė skaitytojų „visuomeninę ir politinę dorovę, formavo tai, ką Vaižgantas vadino pasyvia opozicija Rusijos imperijai“ (*ibid.*, p. 735). Zaborskaitė įdomiai ir argumentuotai parodo, kaip smarkiai Valančiaus vertybių pasaulį lemia (greta teologijos ir racionaliujų filosofinių nuostatų) egzistencinė patirtis. Biografijos analizė atskleidžia, kaip būtent gyvenimo patirtis formavo politinę Valančiaus sąmonę (pavyzdžiui, mokydama, „ko galima laukti iš Rusijos“ (*ibid.*, p. 727). Įdėmus, suinteresuotas, aistringas gyvenimo stebėjimas formuoja Valančiaus literatūrinį žodį, suteikdamas jam ypatingos tipologinės ekspresijos: „Kalbėjimas, kupinas temperamento ir intelektualinės įtampos, argumentavimo logikos ir įtikinėjimo retorikos“ (*ibid.*, p. 731). Žemiškosios būties ir amžinybės, egzistencijos ir transcendencijos, žmogaus ir Dievo jungtį mokslininkė įdomiai išvelgia gretindama Valančiaus hagiografinius ir didaktinius tekstus. Tyrėja parodo, kad šie tekstai, nepaisant baroko ir realizmo skirtumų, turi stilistinę bendrystę. Ši stilistinė bendrystė „suteikia didaktinei prozai metafizinį matmenį“ ir „žemaičių kasdienybės žmonės tampa universalios krikščionių bendruomenės nariai“, o siaura žemdirbiška didaktinės prozos erdvė tampa pasaulio metafora, Visatos centru, kur „žmogus būna dangaus ir pragaro priešpriešoje“ (*ibid.*, p. 735–736). Įspūdinga Zaborskaitės (2001, p. 735–736) išvalga apie Antiką kaip Valančiaus intertekstą: autorius yra „tarsi Homeras, vienoje plotmėje vaizduojąs žmonių ir dievų pasaulius“. Zaborskaitei artimas Valančiaus meninio pasaulėvaizdžio bruožas yra metafizinis viltingumas – reikšmingas klasikinės Vakarų pasaulėvokos sandas: „Valančiaus pasaulis giedras, jis atsigręžęs į dangaus galias. Tai aiškus, neproblemiškas pasaulis, kuriame riba tarp gėrio ir blogio akivaizdi. Dieviškasis dangaus pradas yra šio pasaulio darnos pagrindas, jis sankcionuoja ir pašventina žemdirbio buitį, papročius, santykius“ (*ibid.*, p. 736). Tyrėjos tonas aukštai vertina savitą, originalią antikinio ir krikščioniškojo viltingumo raišką Valančiaus kūryboje: vidinę giedrą, nesentimentalų humorą, gyvenimo džiaugsmą, kuris lemia „trankios, sodrios kalbos gebėjimą pasakyti linksmai, taikliai ir vaizdingai“ (*ibid.*, p. 737).

Būties harmonizavimo ir metafizinio viltingumo galimybė, būties prasmingumas – tai idėjos, kurias klasikinė literatūra aktualizuoja unikalium būdu. Šias idėjas aktualizuoti Nepriklausomybę atkūrusioje Lietuvoje, pasak tyrėjos (2002, p. 176), yra ne mažiau svarbu negu sovietmečiu, nes okupacija deformavusi tautos mentalitetą: „Skaudžiai suvokiau, kaip labai visi – absoliučiai visi – esame priklausomi nuo laiko, kurį išgyvenome. Ne tik vyriausioji ir vyresnioji karta, jo paliesta, sutepta, degraduota, bet taip pat ir jaunoji, kurios gimimą ir vaikystę, bręstančią dorovę ir intelektą žalojo ir darkė gyvenimo visuma.“ Visi daugiau ar mažiau paveikti okupacijos meto, tačiau turintys laisvės ištisinti tai, kas iškreipta psichikoje ir dvasioje, – šioje situacijoje literatūrologė akcentuoja klasiką kaip svarbią dvasios atramą. Tyrėja (2002, p. 178) piktinosi klasikos reinterpretavimo tendencijomis, netiesiogiai išsakydama savuosius klasikos, klasikinių vertybių, kultūrinio mentaliteto tradicijos vertinimo argumentus: „Jeigu mąstytoje kitaip – tai reikštų, kad atsisakome dalykų, kurie įeina į patį mūsų kultūros branduolį, kad liekame be svarbių atramų savo dvasiai, o gal ir visai be kultūros, be svarbiausiųjų praeities vertybių.“ Kla-

sikinės laiko patikrintos vertybės suvokiamos kaip likimiškai svarbios individo dvasios ir tautos kultūros būčiai.

Rašyti apie klasikinę literatūrą, išryškinant meninę jos pasaulėvoką grindžiančias idėjas, reiškia šias idėjas propaguoti. Tačiau esama radikalių skirties tarp *propagandinio* idėjų skleidimo, siekiant tomis idėjomis (jų sistema) kitą valdyti, ir tarp *skleidimo, propagavimo, siūlymo* kitam idėjų, kuriomis tikima, pasitikima kaip tiesos įžvalgomis, kartu pagerbiant kito pasirinkimo laisvę. V. Zaborskaitėi toji laisvė buvo labai svarbi. 1991 m., kalbėdama Katalikų mokslo akademijos auditorijai, ji akcentavo literatūrologo dvasios laisvę, kaip pastangą suvokti tiesą: „Dvasios laisvė – tai siekis suprasti, atrasti tiesą be išankstinio nusistatymo, be noro vien patvirtinti tai, kas laikoma jau žinoma. Tokia laisvė būtina bet kokiam tiesos ieškojimui, moksliniam tyrinėjimui. [...] Katalikų mokslo akademijos veiklą įprasminti galėtų jos pastangos ugdyti ir plėsti laisvąją dvasią“ (Zaborskaitė, 2002, p. 208). Potekstėje akivaizdi mintis, kad net kilniausią idėją svarbu suvokti ir priimti ne automatiškai, o su asmeniška refleksija. V. Zaborskaitėi priimtinas tik tokių meninio pasaulėvaizdžio įžvalgų skleidimas, kurias tyrėjas laisvai suvokia kaip tiesos įžvalgą.

Klasikos gebėjimas kalbėti suvokėjo dabarčiai

Vandos Zaborskaitės, kaip literatūros istorikės, tekstams būdingas įdomus paradigminis mąstymas, pasikartojančių situacijų matricos pojūtis, vis naujai išryškėjantis klasikos aktualumas. Analizuodama, interpretuodama Motiejaus Valančiaus racionalią laikyseną dėl 1863 m. sukilimo (iš pradžių Valančius sukilimą vertino rezervuotai, baimindamasis tautiečių žūčių, o po sukilimo kaip įmanydamas gelbėjo sukilėlius nuo okupacinės valdžios represijų), Zaborskaitė straipsnio potekstėje mąsto ir apie XX a. rezistencines laikysenas. Įvardija dvi esmines XIX a. kultūrinės orientacijas: Apšvietą (antroje amžiaus pusėje – pozityvizmą) ir romantizmą. Šias kultūrinės orientacijas tyrėja mato ir kaip antiokupacinės rezistencijos formas: revoliucinė kova arba racionalus laviravimas. Abi rezistencijos formas mokslininkė suvokia kaip epochos pasiūlą individui: epochos mentaliteto tendencijos individą veikia, tačiau nelemia jo nuostatų galutinai. Galutinį sprendimą didele dalimi lemia asmens psichikos struktūra, talento prigimtis (Zaborskaitė, 2002, p. 12, 16). Neabejojama atviros kovos su okupacija prasme, ją argumentuoja tradicinės Vakarų kultūros vertybės: „Visi sukilimai buvo pralaimėti, bet svarbiu ir moralinę vertę turinčiu buvo laikomas nesusitaikymas, nenusilenkimo ryžtis, beatodairiška rizika, nepaisanti galimų karčių padarinių. Tvirtai tikėta, jog pasipriešinimas neteisybei metafizinėje amžinybės plotmėje negali būti bevertis ir galų gale, kad ir tolimiausioje ateityje, atneša palaimingą vaisių“ (*ibid.*, p. 13). Šiuo atveju tyrėjai svarbiausia kitokia laikysena – ta, kurią XIX a. rinkosi racionali Valančiaus prigimtis. Šią laikyseną tyrėja suvokia kaip tam tikra prasme analogišką XX a. vadinamajai kultūrinei rezistencijai (pirmiausia, turbūt Vinco Mykolaičio-Putino ir jo aplinkos laikysenai agresoriaus atžvilgiu) ir kaip galbūt galinčią XX a. kultūrinę rezistenciją sankcionuoti: „Kuri politinė elgsena pasirodė vaisingesnė ir perspektyvesnė? Vienareikšmį atsakymą vargu ar galima surasti, bet manau, kad antiromantinį pasirinkimą galima bent reabilituoti ir pagrįsti“ (*ibid.*, p. 33). Tyrėja nušviečia ir epochų

skirtumus: nepasirinkusiųjų egzodo po Antrojo pasaulinio karo situaciją ji įvardija kaip kompromisų kelią, kaip „tragišką blogio kelią“, teigdama kompromisų įvairovę – greta kultūrinių kolaborantų būta ir tų, kuriems kompromisas buvo ėjimas „peilio ašmenimis“, ėjimas „baimės, kaltės jausmo suspausta širdimi“. Tokie rašytojai „pavergtame krašte kūrė nepavergtą meną“ (*ibid.*, p. 215).

Kitas pasikartojančių situacijų matricos pavyzdys – 1994 m. Zaborskaitės įdomiai sudabartintas Vaižganto tekstas. 1920 m. Vaižgantas rašė:

Laisvė kaitresnė ir skaistesnė už pačią saulę. Saulė tešviečia viršui, laisvė gi peršviečia vidų ir ten sudaro gemalų. Laisvėje lietuviai ūmai pasijuto beturį didelių dėčių, kaip vištos. Pasijuto apsvaisinę dideliais politikos norais, karšta tėvynės meile ir imsių dėti – darbus viso gimtojo krašto sočiai ir sveikatai [...]. Gimnazijos, mokyklėlių mokyklėlės, kursų kursai. Visi puolė šviestis, niekas nebenori beatsilikti. (cit. iš Zaborskaitė, 2002, p. 112–113)

Zaborskaitės komentaras toks:

Tai buvo 1920 – trečiaisiais Nepriklausomybės metais (dabar mes pradėdame ketvirtuosius). Anuomet taip pat buvo sunkūs laikai. Tik liepos mėnesį pasibaigė karas su bolševikais. Tik 1919 m. gruodį buvo išvyti bermontininkai. 1919-ųjų vasarą buvo atskleistas POW (Polska Organizacja Wojskowa) sąmokslas, ketinęs Lietuvą prijungti prie Lenkijos, o 1920 m. spalio mėnesį pasirašyta ir tuoj pat sulaužyta Suvalkų sutartis. Tarptautinis pripažinimas atėjo tik 1921–1922 metais. Skurdas ir vargas krašte buvo baisūs. Kaune negalėjai susikalbėti lietuviškai nei su policininku gatvėje, nei su valdininku įstaigoje: trūko savų žmonių. Ir vis dėlto buvo labai daug vilties, tikėjimo ir entuziazmo.

Rašydama šiuos žodžius, Zaborskaitė galvoja ir apie Sąjūdį, kai tokios nuotaikos ir nuostatos skambėjo panašiai. Tačiau, kaip teigiama drąsiame ir išmintingame Profesorės komentare apie kultūrinio mąstymo įpročių kaitą, „šiandien [1994 m. – D. Č.] patriotinių temų vengiama, kaip nebemadingų, o atviro, tiesaus padorumo drovimasi“. Toliau cituojamas paskutinis Vaižganto fragmento sakinytis komentuojant, kad jis „šiandien“, t. y. 1994 m., visai šiandieniškai nuskambėtų: „Žinoma! O kaipgi kitaip? Kad nebūtų gėdos įžengus į šviesiąją Europos šeimyną!“ (Zaborskaitė, 2002, p. 112–113). Vaižgantas rašo be ironijos, o Zaborskaitė dvibalsiškai cituoja jį dar ir su ironija, implikuodama skaitytojui klausimą, kas gi išties naudinga: ar šviestis siekiant suvokti save ir autentiškai dialoguoti „Europos šeimynoje“, ar tik mokytis madingai dėstyti save iš žodžių kaip pasiūlą rinkoje.

Vandai Zaborskaitėi būti klasikos pasaulyje – tai būti tūkstantmetės Vakarų kultūros vertybių pasaulyje, būti tarp šios kultūros bendraminčių, turėti bendraminčių kompaniją čia ir dabar, nors daugelis jų yra gyvenę ir gyvenimą aiškinę ankstesnėse epochose, toje pačioje klasikinės Vakarų pasaulėvokos (turinčios dvi pamatines Antikos ir Biblijos atramas) erdvėje. Knygos *Tarp istorijos ir dabarties* pratarmėje Zaborskaitė (2002, p. 9) savo tekstus yra apibūdinusi kaip parašytus apie žmones, „su kuriais bendrauta ir bendraujama, iš kurių mokytasi, [...] su kuriais siejo ir tebesieja draugystės, bendro darbo, bendrų išgyvenimų saitai“. Suprantame, kad tie mokymosi ir bendravimo saitai – ne tik su asmeniškai pažinotais, bet ir su tiesiogiai nesutiktais artimos pasaulėvokos, artimų vertybinių nuostatų žmonėmis. Štai kaip Zaborskaitė (2002, p. 150–151) komentuoja

Mykolaičio-Putino eilėraščio „Ištikimybė“ frazę „Yra nematoma jungtis tarp mūsų visų širdžių“: tai eilėraštis apie žmones, „kurie įvairiais saitais, dažnai labai asmeniškais, subjektyviais, individualiais, jautėsi sujungti su krikščioniškosios kultūros universumu“. Ši interpretacija turi potekstę, susijusią su sovietinės okupacijos kontekstu (saitai tarp žmonių ir „krikščioniškosios kultūros universumo“ kaip tam tikra kultūrinės rezistencijos forma), tačiau pagrindinė interpretacijos prasmė universali – dialoginis klasikos skaitymas patiriant bendraminčių bendrystę.

Galima apibendrinti, kad Vandos Zaborskaitės teorinė pozicija yra klasikinės (aristotelinės) literatūrologijos modernizacija (Wilhelmas Dilthey'us, Oskaras Franzas Walzelis, Gustave'as Lansonas). Zaborskaitės pasirinkimą tirti klasiką didele dalimi motyvuoja jos kaip tyrėjos vertybinė pozicija ir literatūros samprata. Literatūrą mokslininkė suvokė kaip meninę žmogaus ir pasaulio apmąstymo formą ir moderniai (sulig su naujosios kritikos, fenomenologinės hermeneutikos principais) saugojo meno kūrinio autonomiją (priešingai negu teigė marksistinio determinizmo filosofija). Dėmesio centre matydama literatūros kūrinį, ji siekė tirti kūrinio ir kūrinio prasmę aiškinančių kontekstų visumą. Tyrinėdama literatūros kontekstus, mokslininkė žvelgė ne tik į jų poveikį literatūrai, bet ir šiuolaikiška priešinga kryptimi: kaip literatūra veikia neliteratūrinę tikrovę, kaip literatūra veikia interpretacinės bendruomenės savimonę. Literatūros meno viršūnėmis tyrėja laikė tokius kūrinius, kurie su estetine įtaiga interpretuoja klasikines Vakarų pasaulio idėjas: žmogaus vertingumo ir laisvės, būties prasmingumo, metafizinio viltingumo suvokimą. Klasikinės laiko patikrintas vertybes Zaborskaitė suvokė kaip likimiškai svarbias individo dvasios ir tautos kultūros būčiai. Šias vertybes interpretuojančią literatūrą ji savo tyrinėjimais propagavo sovietmečiu ir saugojo nuo nuvertinimo Lietuvai atkūrus Nepriklausomybę, kai interpretacinės bendruomenės vertybių hierarchijos viršūnėse neretai atsidurdavo šokiravimas, naujumas ir mada. Ir literatūros kūriniuose, ir asmens gyvenime Zaborskaitė vertino (ir savo laikysena liudijo) visuomeniškumą, politinį sąmoningumą, gebėjimą ir valią prisiimti atsakomybę už bendrąjį gėrį, pasipriešinti prievartai. Vanda Zaborskaitė – klasikos tyrinėtoja ir klasikinių nuostatų literatūrologė.

Literatūros sąrašas

- Ambrazevičius, J., 1930. *Literatūros teorija / Poetika: Vadovėlis vidurinėms ir aukštesniosioms mokykloms*. Kaunas: „Sakalo“ bendrovė.
- Ambrazevičius, J., 1936. *Vaižgantas*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto Teologijos-Filosofijos fakultetas.
- Ambrazevičius, J., 1938. *Lietuvių rašytojai*. Kaunas: Šv. Kazimiero draugija.
- Baliutytė, E., 2002. *Laiko įkaitė ir partnerė: lietuvių literatūros kritika 1945–2000*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Booth, W. C., 1997. Pasakojimas kaip dvasinė paieška. Vertė D. Čiočytė. *Kultūros barai*, 12, p. 56–62.
- Ciplijauskaitė, B., 1992. Juozas Brazaitis kaip literatūros kritikas. In: B. Ciplijauskaitė. *Literatūros eskizai*. Vilnius–Kaunas: Lietuvių katalikų mokslo akademija, p. 20–28.
- Čiočytė, D., 2005. Juozas Ambrazevičius: klasikinės literatūrologijos principai. In: R. Karmalavičius, sud. *Juozas Brazaitis-Ambrazevičius – literatūrologas: Mokslinės konferencijos, skirtos Juozo Ambrazevičiaus-Brazaičio 100-osioms gimimo metinėms, pranešimai*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 31–37.

- Jurgutienė, A., 2012. Vandos Zaborskaitės intelektualinės biografijos bandymas: formuojant literatūrologinius pagrindus. *Lietuvos kultūros tyrimai*, 3, p. 29–47.
- Tyson, L., 1999. *Critical Theory Today*. New York–London: Garland Publishing, Inc.
- Tūtlytė, R., 2000. Neeksponuojama tradicija šeštojo–devintojo dešimtmečių lietuvių literatūros moksle. *Literatūra*, 39–42(1), p. 7–20.
- White, H., 2003. *Metaistorija: Istorinė vaizduotė XIX amžiaus Europoje*. Vertė H. Beresnevičiūtė-Nosálová, G. Lidžiuvienė. Vilnius: Baltos lankos.
- Zaborskaitė, V., 1970. *Eilėraščių menas*. Vilnius: Vaga.
- Zaborskaitė, V., 1987. *Maironis*. Vilnius: Vaga.
- Zaborskaitė, V., 2001. Motiejus Valančius. Maironis. In: J. Girdzijauskas, sud. *Lietuvių literatūros istorija. XIX amžius*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Zaborskaitė, V., 2002. *Tarp istorijos ir dabarties*. Vilnius: Tyto alba.